

ΤΖΑΪΛΣ ΜΙΛΤΟΝ

ΧΑΜΕΝΟΣ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ

ΣΜΥΡΝΗ 1922

Η καταστροφή της μητρόπολης
του μικρασιατικού Ελληνισμού

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΑΛΕΞΗΣ ΚΑΛΟΦΩΛΙΑΣ

23Η ΧΙΛΙΑΔΑ

 ΜΙΝΩΑΣ

ΤΖΑΪΛΣ ΜΙΑΤΟΝ

ΧΑΜΕΝΟΣ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ

ΣΜΥΡΝΗ 1922

Η καταστροφή της μητρόπολης
του μικρασιατικού Ελληνισμού

Μετάφραση: Αλέξης Καλοφωλιάς

Ο μεταφραστής ευχαριστεί το ΕΛΙΑ
και το βιβλιοπωλείο «Ναυτίλος» για τη βοήθειά τους.
Α.Κ.

Στον Γκάυ
Τζ.Μ.

Κατηγορία: ΔΟΚΙΜΙΟ

Συγγραφέας και τίτλος πρωτοτύπου:
Giles Milton, *Paradise lost, Smyrna 1922: The Destruction of Islam's City of Tolerance*

First published in Great Britain in 2008 by Sceptre

All rights reserved.

Copyright© Giles Milton 2008

Maps by Martin Collins

Cover photographs: © Getty Images (front), © Corbis (back left),

© popperfoto.com (back right).

Cover design: Antigone Konstantinidou

Προσαρμογή: Σοφία Ζώρα

Μετάφραση: ΑΛΕΞΗΣ ΚΑΛΟΦΩΛΙΑΣ

Επιμέλεια κειμένου: ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΟΥΤΟΥΝΑ

Παραγωγή: ΜΙΝΩΑΣ Α.Ε.Ε.

1η έκδοση στην Ελλάδα: Αύγουστος 2008

2η έκδοση: Οκτώβριος 2008

3η έκδοση: Οκτώβριος 2008

4η έκδοση: Νοέμβριος 2008

5η έκδοση: Δεκέμβριος 2008

6η έκδοση: Ιανουάριος 2009

7η έκδοση: Μάρτιος 2009

8η έκδοση: Σεπτέμβριος 2009

9η έκδοση: Σεπτέμβριος 2010

Copyright© για την παρούσα έκδοση:

Εκδόσεις ΜΙΝΩΑΣ

Τ.Θ. 504 88, 141 10 Ν. Ηράκλειο, ΑΘΗΝΑ

τηλ.: 210 27 11 222 – fax: 210 27 11 056

www.minoas.gr • e-mail: info@minoas.gr

ISBN 978-960-699-821-8

Εξ ανατολών το φως

Επιγραφή στην είσοδο του Ιωνικού Πανεπιστημίου, το οποίο επρόκειτο να ανοίξει τις πύλες τους σε όλους –ανεξαρτήτως φυλής ή θρησκείας– το Σεπτέμβριο του 1922.

«Είπε ότι το πιο παράξενο απ' όλα ήταν ο τρόπος που ούρλιαζαν τις νύχτες... “Ήμαστε αγκυροβολημένοι στο λιμάνι κι εκείνοι στην προκυμαία, και γύρω στα μεσάνυχτα άρχιζαν να ουρλιάζουν. Τότε στρέψαμε καταπάνω τους τον προβολέα του πλοίου, για να τους καλμάρουμε και να τους κάνουμε να σωπάσουν. Το κόλπο έπιανε πάντα”».

Ernest Hemingway, *On the Quai at Smyrna*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόσωπα του χρονικού	11
Ευχαριστίες	13
Χάρτης Σμύρνης : 1922	17
Χάρτης Τουρκίας και Ελλάδας : 1922	18-19
Χάρτης ελληνικής προέλασης	20

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ : ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ

Ο τροχός της τύχης	23
Η Μεγάλη Ιδέα	50
Εχθρικοί σύμμαχοι	78
Το διπλό παιχνίδι του Ραχμί	94
Σώζοντας τον εχθρό	115

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ : ΕΡΠΕΤΑ ΣΤΟΝ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟ

Ειρήνη και πόλεμος	139
Αίμα στην προκυμαία	165
Εξ ανατολών το φως	182
Το σπασμένο βάζο	202
Στην έρημο	231

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ : ΧΑΜΕΝΟΣ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ

Τετάρτη 6 Σεπτεμβρίου 1922	255
Πέμπτη 7 Σεπτεμβρίου 1922	266
Παρασκευή 8 Σεπτεμβρίου 1922	274
Σάββατο 9 Σεπτεμβρίου 1922	284
Κυριακή 10 Σεπτεμβρίου 1922	296

Δευτέρα 11 Σεπτεμβρίου 1922	309
Τρίτη 12 Σεπτεμβρίου 1922	323
Τετάρτη 13 Σεπτεμβρίου 1922	337
Πέμπτη 14 Σεπτεμβρίου 1922	363
Παρασκευή 15 Σεπτεμβρίου 1922 – Δευτέρα 18 Σεπτεμβρίου 1922	374
Τρίτη 19 Σεπτεμβρίου 1922 – Σάββατο 30 Σεπτεμβρίου 1922	388
Τα επακόλουθα	408
Σημειώσεις και Βιβλιογραφία	423
Φωτογραφικά δικαιώματα	448
Ευρετήριο	449

ΠΡΟΣΩΠΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΙΚΟΥ

Βρετανοί

Ντέιβιντ Λούντ Τζορτζ: Φιλέλληνας πρωθυπουργός της Μεγάλης Βρετανίας

Άρνολτ Τούνμπι: Ιστορικός· πολεμικός ανταποκριτής της *Manchester Guardian*

Σερ Χάρρυ Λαμπ: Γενικός πρόξενος της Μεγάλης Βρετανίας στη Σμύρνη το 1922

Αιδεσιμότητα Τσαρλς Ντόμπσον: Αγγλικανός εφημέριος στη Σμύρνη το 1922

Γκρέις Ουίλλιαμσον: Αδελφή νοσοκόμα στο Αγγλικό Γηροκομείο της Σμύρνης

Λεβαντίνοι

Μαγκντελέιν Ουίτταλ: Αυταρχική δέσποινα, επικεφαλής της δυναστείας των Ουίτταλ

Χέρμπερτ-Οκτάβιος Ουίτταλ: Ενδέκατο παιδί της Μαγκντελέιν

Έντουαρντ Ουίτταλ: Ο προσηγής μεγαλύτερος αδελφός του Χέρμπερτ-Οκτάβιου

Εντμόν Ζιρώ: Ιστιοπλόος, ένα από τα ενενήντα ένα εγγόνια της Μαγκντελέιν

Ορτάνς Γουντ: Γεροντοκόρη, φανατική των ημερολογίων· αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων του 1922

Φερνάντ ντε Κράιμερ: Ο νεότερος ανιψιός της Ορτάνς Γουντ

Αμερικανοί

Δρ Αλεξάντερ ΜακΛάγλαν: Διευθυντής του Αμερικανικού Διεθνούς Κολλεγίου στον Παράδεισο

Τζορτζ Χόρτον: Αμερικανός πρόξενος στη Σμύρνη

Μαρκ Μπρίστολ: Αμερικανός ύπατος αρμοστής στην Κωνσταντινούπολη

Μίνι Μιλς: Διευθύντρια του Αμερικανικού Διακολεγιακού Ινστιτούτου
Θηλέων της Σμύρνης

Άζα Τζέννινγκς: Υπάλληλος του παραρτήματος της αμερικανικής Χριστιανικής Αδελφότητας Νέων (YMCA) στη Σμύρνη επικεφαλής της επιχείρησης διάσωσης

Έστερ Λάβτζοϋ: Γιατρός που έπαιξε σημαίνοντα ρόλο στην επιχείρηση διάσωσης

Έλληνες

Ελευθέριος Βενιζέλος: Έλληνας πρωθυπουργός και αρχιτέκτονας της Μεγάλης Ιδέας

Αριστέιδης Στεργιάδης: Έλληνας ύπατος αρμοστής στη Σμύρνη, 1919-1922

Μητροπολίτης Χρυσόστομος: Θρησκευτικός ηγέτης, αφοσιωμένος θεράπων της εθνικής υπόθεσης των Ελλήνων

Τούρκοι

Ραχμί Μπέης: Οθωμανός διοικητής (βαλής) της Σμύρνης κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου

Εμβέρ Πασάς: Μέλος της τριανδρίας που κυβερνούσε την Τουρκία μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων το 1908

Μεχμέτ Ταλαάτ Μπέης: Δεύτερο μέλος της κυβερνητικής τριανδρίας

Μουσταφά Κεμάλ (Ατατούρκ): Ηγέτης του τουρκικού εθνικιστικού κινήματος· θεμελιωτής της σύγχρονης Τουρκίας

Χαλιντέ Εντίμπ: Εξέχουσα μορφή του εθνικιστικού κινήματος και στενή συνεργάτιδα του Κεμάλ

Αρμένιοι

Καραμπέτ Χατσεριάν: Γιατρός του Αρμενικού Εθνικού Νοσοκομείου

Ρόουζ Μπερμπεριάν: Νεαρή Αρμένια, αυτόπτης μάρτυρας των βίαιων περιστατικών

Οβακίμ Ουρεγιάν: Αρμένιος αυτόπτης μάρτυρας του ξεσπάσματος της πυρκαγιάς

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ Η ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΤΟΥ *Paradise Lost* (Χαμένος παράδεισος) δε θα είχε πραγματοποιηθεί δίχως τη βοήθεια πολλών ανθρώπων σε διαφορετικές χώρες. Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στους απογόνους των μεγάλων λεβαντίνικων δυναστειών της Σμύρνης –διασκορπισμένους τώρα σε όλη τη γη–, που έκαναν ό,τι μπορούσαν για να με βοηθήσουν να εντοπίσω τις ανέκδοτες επιστολές και τα ημερολόγια των παππούδων και των προπαππούδων τους. Είναι απαραίτητο επίσης να δηλωθεί ότι οι απόψεις που εκφράζονται στο *Paradise Lost* δεν είναι δικές μου και δεν αντανακλούν απαραίτητα τις απόψεις εκείνων που με συνέδραμαν στην έρευνά μου, από τους οποίους μερικοί ζουν ακόμα στη σύγχρονη πόλη της Σμύρνης.

Στην Τουρκία οφείλω ευγνωμοσύνη στον Brian Giraud, του οποίου η προθυμία, οι γνώσεις και το δίκτυο γνωριμιών μου άνοιξαν πολλές πόρτες κατά το διάστημα που έμεινα στη Σμύρνη. Με σύστησε στη Renée Steinbuchel, στην οποία χρωστώ απέραντη ευγνωμοσύνη που μου επέτρεψε να φωτοτυπήσω το πολύτιμο τελευταίο ημερολόγιο της γιαγιάς της Hortense Wood. Η Renée έθεσε επίσης στη διάθεσή μου πολλές επιστολές από το αρχείο της οικογένειας, όπως και χειρόγραφα σημειώματα του Fernand de Cramer. Απ' όσο γνωρίζω, είναι η πρώτη φορά που αυτό το σημαντικό υλικό χρησιμοποιείται σε βιβλίο το οποίο πραγματεύεται τα γεγονότα του 1922. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τη Δάφνη Αλιμπέρτη, που μοιράστηκε μαζί μου τις αναμνήσεις της για τους Σμυρνιούς προγόνους της ένα όμορφο πρωινό, ενώ απολαμβάναμε τον καφέ μας· τον Willy Buttigieg, το Βρετανό πρόξενο στη Σμύρνη, η οικογένεια του οποίου έχει ζήσει στην πόλη επί γενεές και τα μέλη της αποδείχθηκαν ανεξάντλητη πηγή γνώσης. Μου κανόνισε μία συνάντηση με τον ενενηντάχρονο Alfred Simes, για την οποία του είμαι ευγνώμων.

Εκφράζω τις ευχαριστίες μου στην Esma Dino Deyer, νύφη του Ραχμί

Μπέη, με την οποία πέρασα ένα υπέροχο απόγευμα στη μεγαλοπρεπή βίλα της. Έφυγα από εκεί με την αίσθηση ότι είχα ρίξει μια σαγηνευτική ματιά στην παλιά Σμύρνη, την πόλη όπως ήταν πριν από την καταστροφή. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον Bulent Senoçak, τον Patrick Clarke –έναν από τους τελευταίους Λεβαντίνους που εξακολουθούν να ασχολούνται με το εμπόριο σύκων– καθώς και το δημοσιογράφο Melih Gursoy.

Στην Ελλάδα, είμαι υποχρεωμένος στο Μιχάλη Βάρλα, διευθυντή του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού. Με κατέστησε κοινωνό της έρευνάς του για τη μικρασιατική εκστρατεία και με σύστησε στον Πέτρο Μπρούσαλη και σε άλλους ηλικιωμένους επιζώντες των γεγονότων του 1922. Επίσης, χρωστώ ευγνωμοσύνη στο Σταύρο Ανεστίδη και στο προσωπικό του εξαιρετικού Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Στη Δάφνη Καψάλη, που με συνόδειψε στις αθηναϊκές μου εξορμήσεις και λειτούργησε ως διερμηνέας και μεταφράστρια. Αυτή μετέφρασε όλες τις εμπειρίες αυτοπτών μαρτύρων που περιλαμβάνονται στις σημαντικές ελληνικές εκδόσεις *Έξοδος* και *Μαρτυρίες* (πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία υπάρχουν στο τέλος του βιβλίου). Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω το προσωπικό της Γενναδείου Βιβλιοθήκης στην Αθήνα, όπου φυλάσσονται πολλά σπάνια φυλλάδια (τόσο ελληνικά όσο και τουρκικά).

Στη Βόρειο Αμερική, θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Marjorie Housepain Dobkin, η οποία έθεσε στη διάθεσή μου την έρευνά της και της οποίας το εξαιρετικό πόνημα *Smyrna, 1922* παραμένει απαραίτητο ανάγνωσμα για τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Επίσης, την Barbara Jackson, η οποία μου παραχώρησε τα απομνημονεύματα του Ian Wallace. Τέλος, τον John Hobbins του Πανεπιστημίου McGill στο Κεμπέκ, για τη βοήθεια και τις συμβουλές του.

Στην Ιερουσαλήμ, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον George Hintlian για τη βοήθεια και τις συμβουλές του κατά την πορεία της έρευνάς μου. Μου έστειλε ένα αντίγραφο της ζοφερής αλλά γοητευτικής περιγραφής την οποία συνέταξε ο Αρμένιος επίσκοπος της Σμύρνης Ghevont Tourian.

Στην Ελβετία, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Alexander Belopopsky, που μου παρείχε επαφές με τον ελληνορθόδοξο κόσμο.

Στο Παρίσι, απευθύνω τις ευχαριστίες μου στον Hervé Georgelin, ο οποίος μου έστειλε τα πρόσφατα δημοσιευθέντα άρθρα του στα γαλλικά σχετικά με τη Σμύρνη. Η πιο πρόσφατη εργασία του, *La Fin de Smyrne*, είναι μακράν η καλύτερη μελέτη για την κοσμοπολίτικη Σμύρνη πριν από το 1922.

Στην Αγγλία, θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Yolande Whittall για τη βοήθειά της και τον ενθουσιασμό που εξέφρασε για το εγχείρημά μου. Με έφερε σε επαφή με πολλούς απογόνους της εκτεταμένης της οικογένειας, ανάμεσά τους την Betty McKernan, τη Maya Donelan και τον Brian Giraud.

Είμαι ευγνώμων στη Βικτωρία Σολομωνίδου του ελληνικού προξενείου στο Λονδίνο, που συζήτησε μαζί μου τις απόψεις της για τον Αριστείδη Στεργιάδη. Το διδακτορικό που εκπόνησε με θέμα τη Σμύρνη –δυστυχώς, ανέκδοτο ακόμα– αποτελεί απαραίτητο ανάγνωσμα για όποιον επιθυμεί να κατανοήσει γιατί η ελληνική απόβαση στη Μικρά Ασία ήταν εκ των προτέρων καταδικασμένη σε αποτυχία.

Θα ήθελα ακόμη να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον Bruce Clark του *Economist*, που έθεσε στη διάθεσή μου το πραγματικά εκτεταμένο δίκτυο γνωριμιών του. Το προσφάτως εκδοθέν βιβλίο του για τη συνθήκη της Λωζάννης του 1923, με τίτλο *Twice a Stranger*, αποτελεί ανεκτίμητη μελέτη σχετικά με την ανταλλαγή των πληθυσμών.

Ευχαριστώ επίσης την Ayça Duffrene της τουρκικής υπηρεσίας του BBC για τη βοήθεια και τις συμβουλές της και επειδή με έφερε σε επαφή με πολλές διακεκριμένες τουρκικές οικογένειες που ζουν στη Σμύρνη. Επίσης δεν πρέπει να ξεχάσω να ευχαριστήσω τους Clovis Meath Baker, Frank Barrett, Wendy Driver, τον πατέρα Alexander Fostiropoulos, τον Ara Melkonian –για τη μετάφραση αρμενικών κειμένων– και τον Tom Rees. Επίσης, την Jessica Gardner και τη Charlotte Berry της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου του Έξετερ, διότι μου επέτρεψαν να ερευνήσω το αρχείο των Whittall.

Ευχαριστίες οφείλω και στο προσωπικό του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών (Institute of Historical Research) της Βιβλιοθήκης Ημερησίου Τύπου του Colingdale και του Αυτοκρατορικού Μουσείου Πολέμου· στους βιβλιοθηκάρχους του Κολεγίου St Anthony, στην Οξφόρδη, και στο πάντα

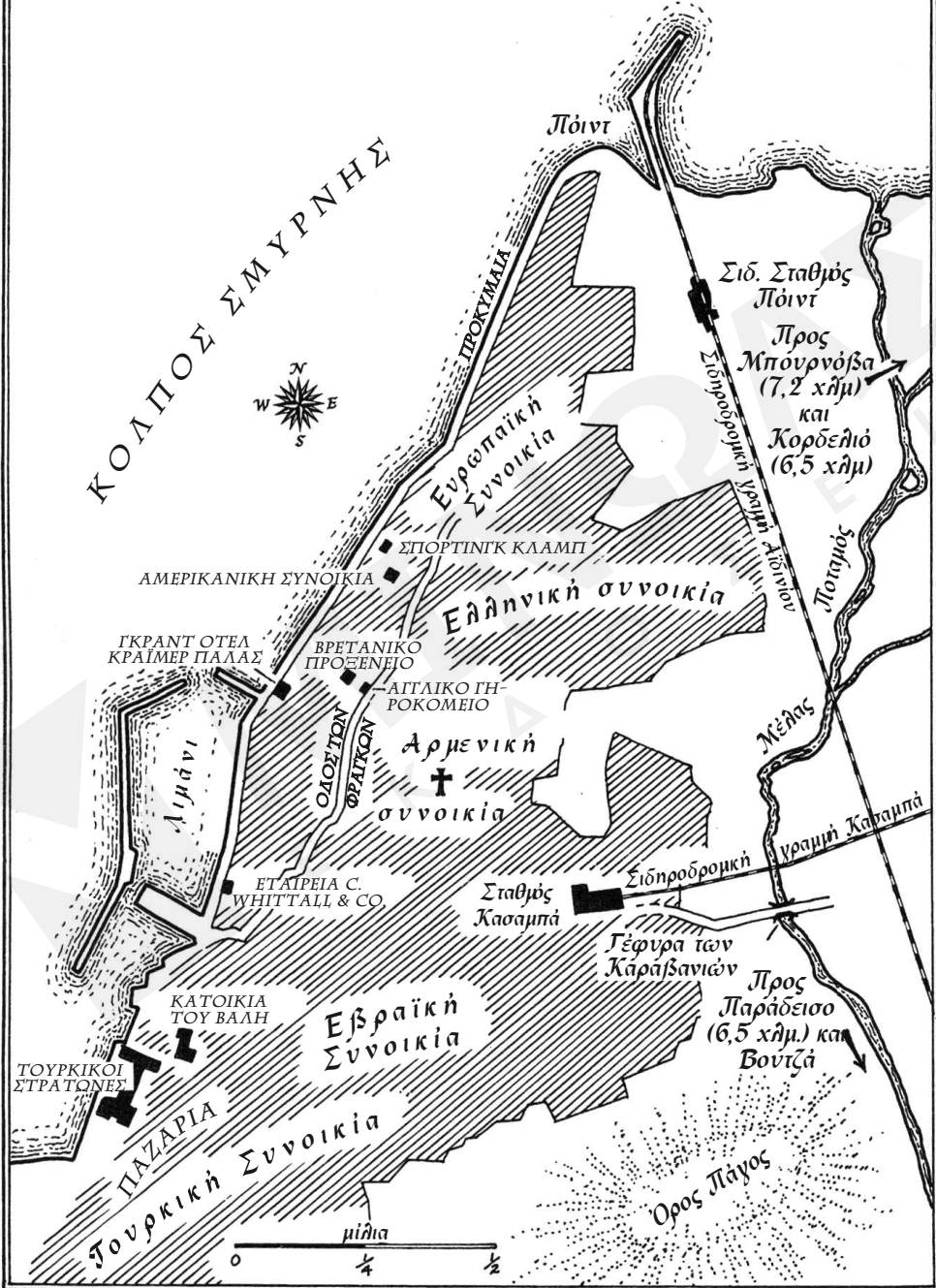
πρόθυμο προσωπικό των Εθνικών Αρχείων στο Κιου, όπου πραγματοποιήθηκε μεγάλο μέρος της έρευνας γι' αυτό το βιβλίο· στο προσωπικό της Βρετανικής Βιβλιοθήκης, όπου πρέπει να γίνει ξεχωριστή αναφορά στον Christopher Phillips, ο οποίος συνέταξε το ευρετήριο αυτού του βιβλίου.

Θα επιθυμούσα τέλος να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην αείμνηστη πράκτορά μου Maggie Noach, η οποία με εκπροσώπησε για μία και πλέον δεκαετία και στην πορεία γίναμε καλοί φίλοι. Πέθανε ξαφνικά το 2006, όταν το βιβλίο βρισκόταν ακόμη στα αρχικά του στάδια. Ευχαριστώ επίσης τον επιμελητή μου Roland Phillips, ο οποίος επέδειξε τόσο ενθουσιασμό για το εγχείρημα, και τη Lisa Highton, τη Heather Rainbow και την Juliet Brightmore. Είμαι επίσης ευγνώμων στον Paul Whyles, επειδή για μία ακόμα φορά διάβασε το χειρόγραφό μου και μου πρότεινε μερικές αναγκαίες αλλαγές.

Τέλος, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στα τρία μου κορίτσια, τη Madeleine, την Héloïse και την Aurélie· όπως και στη γυναίκα μου Alexandra, *pour tout*.

Magny, Νοέμβριος 2007

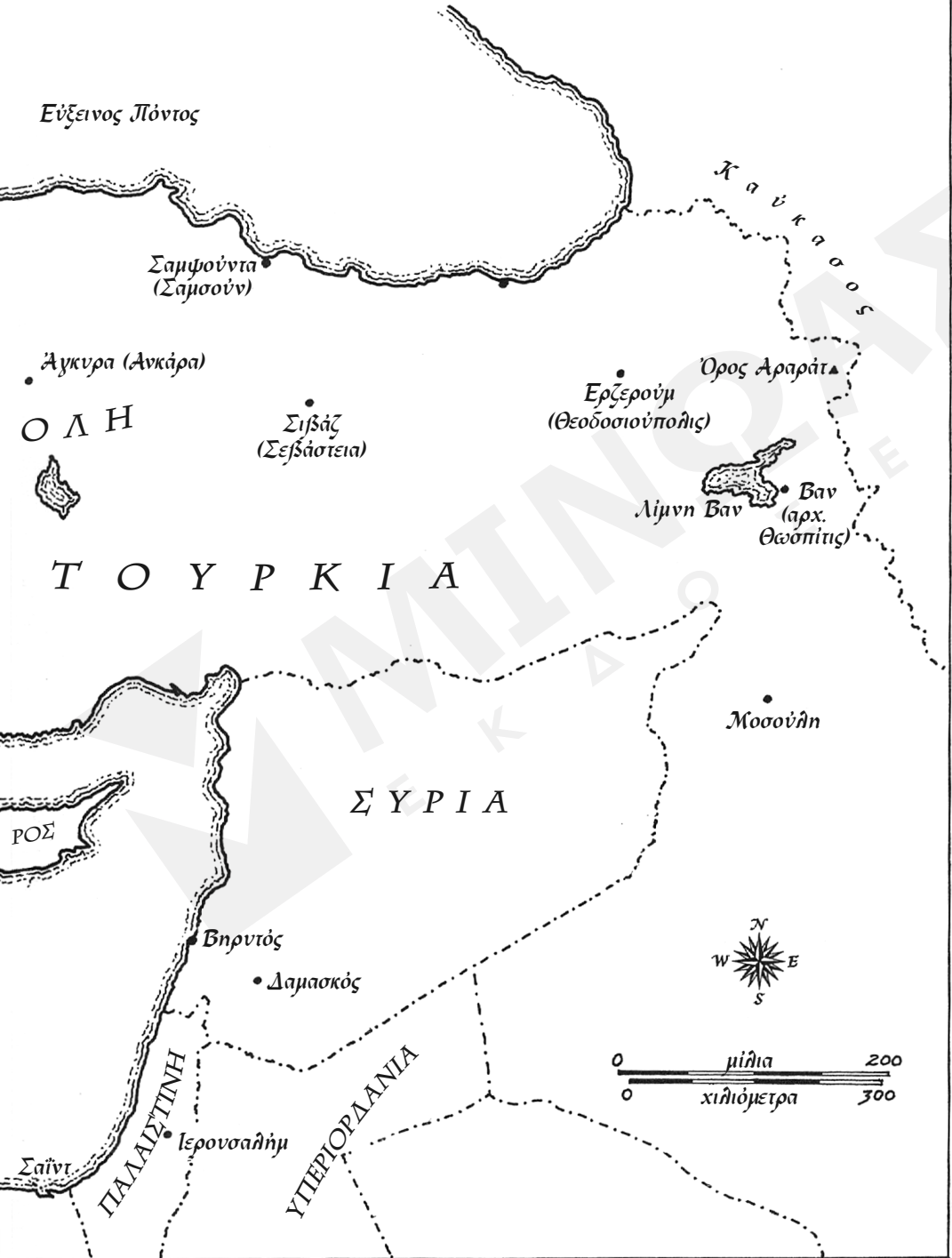
Η ΣΜΥΡΝΗ ΤΟ 1922

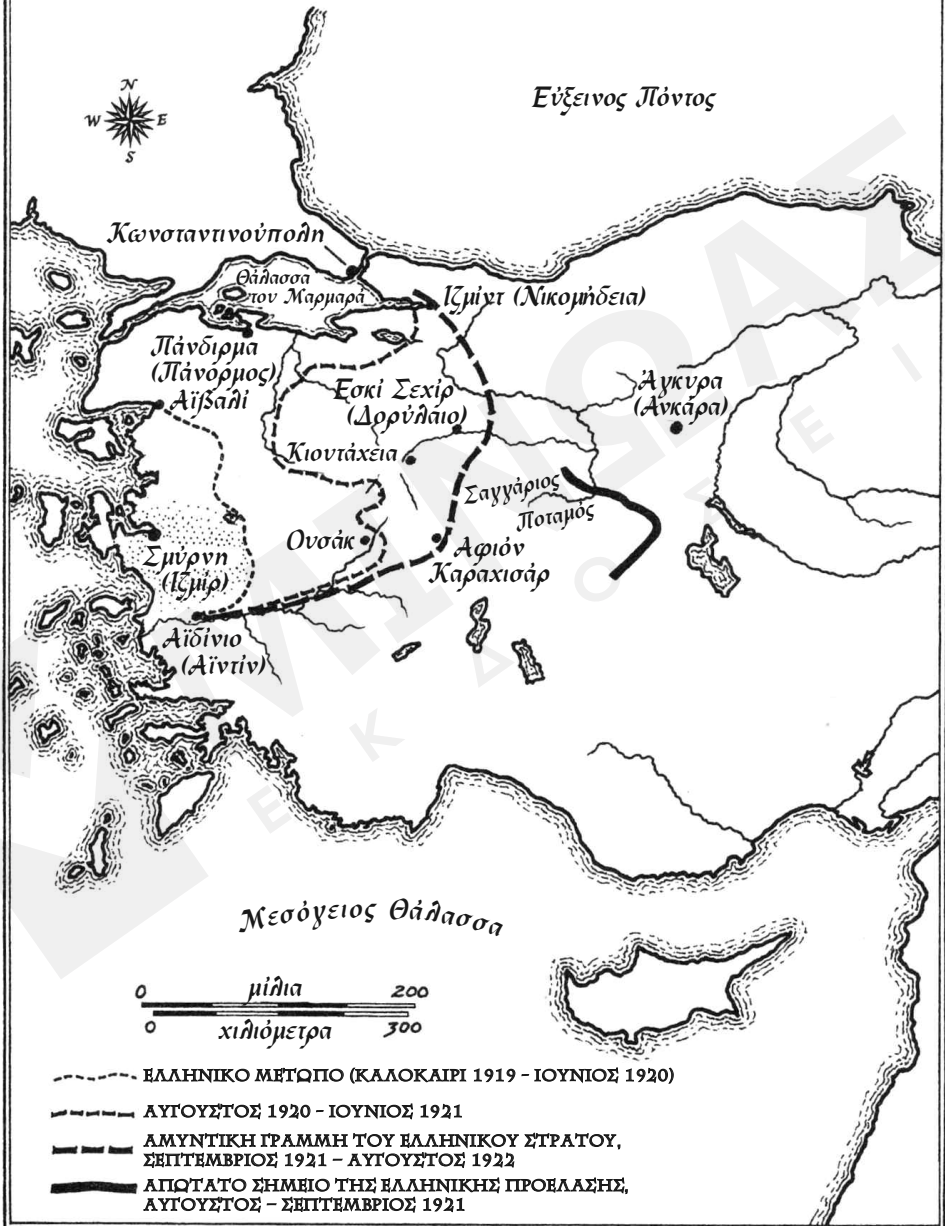
ΤΟΥΡΚΙΑ ΚΑΙ

ΕΛΛΑΔΑ: 1922

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΟΕΛΑΣΗ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ

Ο ΤΡΟΧΟΣ ΤΗΣ ΤΥΧΗΣ

ΤΟ ΘΕΑΜΑ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΙΠΠΙΚΟΥ καθώς κάλπαζε στην προκυμαία ήταν αληθινά μεγαλοπρεπές. Οι ιππείς κάθονταν καμαρωτοί στις σέλες τους, με τα γυμνά γιαταγάνια τους να αστράφτουν στον ήλιο. Φορούσαν μαύρα κίρκασιανά φέσια που έφεραν το άστρο και την ημισέληνο. Καθώς κάλπαζαν, φώναζαν: «Κόρχμα! Κόρχμα!»¹

Ήταν 9 Σεπτεμβρίου 1922, και χιλιάδες κάτοικοι της Σμύρνης παρακολουθούσαν ανήσυχοι την είσοδο του ιππικού στην πόλη. Στη βεράντα του περίφημου Σπόρτινγκ Κλαμπ, μια παρέα Βρετανοί επιχειρηματίες σηκώθηκαν όρθιοι για να δουν καλύτερα την ιστορική σκηνή. Στις παρακείμενες ελληνικές αποθήκες, οι συσκευαστές και οι φορτοεκφορτωτές ξεχύθηκαν στην αποβάθρα. «Ζήτω ο Κεμάλ» φώναζαν γεμάτοι έξαψη, υμνώντας τον άνδρα που σύντομα θα αποκτούσε την προσωνομία «Ατατούρκ».

Η είδηση της άφιξης του τουρκικού στρατού εξαπλώθηκε ταχύτατα στην αμερικανική παροικία του Παραδείσου, όπου ο δρ Αλεξάντερ ΜακΛάχλαν παρακολουθούσε προσεκτικά την κατάσταση για να εντοπίσει πιθανά σημάδια αναταραχής. Ύψωσε την αστερόεσσα στο κτίριο του κολεγίου ως μέτρο ασφαλείας και κατέστρωσε αμέσως σχέδια εκτάκτου ανάγκης. Παρ' όλα αυτά, παρέμενε αισιόδοξος για τις εξελίξεις. Όταν ο Βρετανός πρόξενος σερ Χάρρυ Λαμπ προσφέρθηκε να βοηθήσει στην ασφαλή απομάκρυνση των Αμερικανών πολιτών, ο ΜακΛάχλαν αρνήθηκε ευγενικά. «Πίστευα ότι δεν κινδυνεύαμε αν παραμέναμε στις θέσεις μας» θα γράψει αργότερα.

Καθώς η μέρα προχωρούσε, η Σμύρνη κρατούσε την αναπνοή της. Η θριαμβευτική είσοδος του τουρκικού ιππικού ήταν η κατάληξη ενός σκληρού τριετούς πολέμου με την Ελλάδα – ενός πολέμου που διεξήχθη σε

---

¹ «Μη φοβάστε! Μη φοβάστε!» (Σ.τ.Μ.)

τουρκικό έδαφος και στον οποίο η Βρετανία και άλλες δυτικές δυνάμεις είχαν υποστηρίξει και εξοπλίσει τους Έλληνες.

Τώρα υπήρχαν φόβοι ότι θα ακολουθούσαν αντίποινα. Η Σμύρνη ήταν γνωστή σε όλο τον ισλαμικό κόσμο για την πλειοψηφία του χριστιανικού πληθυσμού της και υπήρχαν ανησυχίες ότι ο προσφάτως νικητής τουρκικός στρατός θα επέδραμε στην πόλη, εξαπολύοντας την τρομερή οργή του επί των κεφαλών των άπιστων Σμυρνιών. Στο κάτω κάτω, η Σμύρνη ήταν μια πόλη που είχε προ πολλού στρέψει το βλέμμα της προς τα δυτικά, προς την Ελλάδα και τα ζεστά νερά του Αιγαίου. Δε θύμιζε διόλου τις άγονες εκτάσεις της κεντρικής Ανατολίας, απ' όπου είχε έρθει το τουρκικό ιππικό. Ο ελληνικός πληθυσμός της ήταν διπλάσιος από εκείνον της Αθήνας και παντού υπήρχαν διάσπαρτα ίχνη του ένδοξου βυζαντινού παρελθόντος της. Στο ημίφως των κεριών των θολωτών εκκλησιών της, ορθόδοξοι ιερείς έφασσαν ύμνους στον άγιο Πολύκαρπο, που μαρτύρησε εδώ το δεύτερο αιώνα. Ακόμα και σ' εκείνα τα πρώτα χριστιανικά χρόνια, η Σμύρνη είχε άριστα διαπιστευτήρια. Ο ευαγγελιστής Ιωάννης είχε ιδρύσει στην πόλη μία από τις Επτά Εκκλησίες της Μικράς Ασίας.

Ως το 1922, ο χριστιανικός πληθυσμός της πόλης περιλάμβανε Έλληνες, Αρμένιους, Λεβαντίνους, Ευρωπαίους και Αμερικανούς. Πολλοί φοβόντουσαν ότι το αποκαλυπτικό όραμα ολέθρου του αγίου Ιωάννη θα γινόταν πραγματικότητα. Υπήρχαν προβλέψεις για επιστροφή στις ζοφερές ημέρες του παρελθόντος, τότε που οι στρατιές των μουσουλμάνων κατακτητών συνήθιζαν να επιδίδονται σε τριήμερη λεηλασία μετά την κατάληψη μιας πολιορκούμενης πόλης.

Ωστόσο, δεν υπήρξε ουσιαστική αντίσταση στον τουρκικό στρατό, ενώ ελάχιστοι κάτοικοι πίστευαν σ' αλήθεια ότι η πόλη θα είχε τέτοια μοίρα. Η Σμύρνη θεωρούνταν από παλιά προπύργιο ανεκτικότητας – πατρίδα πολλών εθνοτήτων με κοινές προσδοκίες για το μέλλον και αλληλοεξαρτώμενες ζωές. Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι οι Αμερικανοί που έμεναν εδώ είχαν ονομάσει την παροικία τους Παράδεισο ¹ η ζωή ήταν

¹ Στα τουρκικά Παραντί Κιζιλκουλού. (Σ.τ.Μ.)

απαλλαγμένη από θρησκευτικές προκαταλήψεις και πολλοί θεωρούσαν ειρωνεία της τύχης το γεγονός ότι είχαν έρθει στον κόσμο του Ισλάμ για να βρουν μια πόλη που δεν είχε ίχνος από τη στενομουαλιά που κυριαρχούσε στις πατρίδες τους.

Όμως οι κάτοικοι της Σμύρνης ήταν πεπεισμένοι ότι η πόλη τους θα γλίτωνε για έναν ακόμη λόγο. Στο λιμάνι υπήρχε η καθησυχαστική παρουσία είκοσι ενός τουλάχιστον πολεμικών πλοίων, μεταξύ των οποίων έντεκα βρετανικά, πέντε γαλλικά και κάμποσα ιταλικά. Υπήρχαν επίσης τρία μεγάλα αμερικανικά αντιτορπιλικά, ανάμεσά τους και το άρτι αφιχθέν *Λίτσοφιλντ*. Όλοι πίστευαν ότι αυτά τα πλοία θα απέτρεπαν τυχόν αγκυριότητες του τουρκικού στρατού.

Στα μέσα του απογεύματος της ίδιας μέρας, η πόλη πήρε μια συλλογική ανάσα ανακούφισης. Ήταν προφανές ότι οι ολέθριες προβλέψεις ήταν λαθεμένες. Η Σμύρνη θα γλίτωνε. Στο γαλήνιο προάστιο του Μπουρνόβα,¹ όπου είχαν τις επαύλεις τους οι μεγάλες λεβαντίνικες οικογένειες, πολλοί πίστευαν ότι το αίσθημα του πανικού ήταν εξαιρετικής υπερβολικό. Η Ορτάνς Γουντ είχε περάσει σχεδόν όλο το πρωινό κοιτάζοντας την παρέλαση του ιππικού από το παράθυρο του σαλονιού της. Τώρα ένιωθε ότι ο κίνδυνος είχε παρέλθει. «Επικρατεί απόλυτη τάξη και ηρεμία» σημείωσε εκείνη τη μέρα στο ημερολόγιό της. «Δεν έπεσε ούτε τουφεκιά. Η διοίκηση πέρασε από ελληνικά σε τουρκικά χέρια μέσα σε απόλυτη ηρεμία και παρά τις προσδοκίες και τις εκτιμήσεις».

Επιπλέον, η Ορτάνς αισθανόταν δικαιωμένη. Είχε προβλέψει με βεβαιότητα στην οικογένειά της ότι γινόταν πολλή φασαρία για το τίποτε και επέμενε εξαιρετικής ότι η μετάβαση της εξουσίας στους Τούρκους θα γινόταν ειρηνικά.

Άλλοι καλωσόρισαν την άφιξη του τουρκικού στρατού έπειτα από πολλές ημέρες αβεβαιότητας. Η Γκρέις Ουίλλιαμσον, μια Αγγλίδα νοσοκόμα που ζούσε στην πόλη, αισθάνθηκε ανακούφιση και χαρά που όλα είχαν τελειώσει. «Τι εβδομάδα κι αυτή που περάσαμε!» γράφει. «Δεν έγι-

¹ Στα αρχαία ελληνικά Πρινόβαρις. (Σ.τ.Μ.)

νε σχεδόν καμία φασαρία... Ούτε ένας πυροβολισμός δεν έπεσε στους δρόμους! Δόξα τω Θεώ. Είναι τέτοια η ανακούφιση, που ενδόμυχα όλοι χαίρονται που ξανάρθαν οι Τούρκοι».

Όσα συνέβησαν τις δύο εβδομάδες που ακολούθησαν λογίζονται αναμφίβολα ως μία από τις πλέον συγκλονιστικές ανθρώπινες τραγωδίες του εικοστού αιώνα. Αθώοι άμαχοι –άνδρες, γυναίκες και παιδιά από πολλές διαφορετικές εθνότητες– βρέθηκαν στο επίκεντρο μιας ανθρωπιστικής καταστροφής τέτοιας κλίμακας που ο κόσμος δεν είχε ξαναδεί. Ολόκληρος ο πληθυσμός της πόλης έπεσε θύμα μιας παράτολμης αντίληψης περί εξωτερικής πολιτικής, που είχε οδηγήσει στον όλεθρο και τη συμφορά.

Ο Αμερικανός πρόξενος Τζορτζ Χόρτον υπήρξε μάρτυρας τόσο φριχτών σκηνών, ώστε θα τις θυμόταν σε όλη του τη ζωή. «Ένα από τα δυνατότερα αισθήματα που πήρα μαζί μου από τη Σμύρνη» γράφει «ήταν το αίσθημα της ντροπής γιατί ανήκα στο ανθρώπινο γένος».

Οι *New York Times* το έθεσαν πιο λακωνικά: «Η Σμύρνη σβήστηκε απ' το χάρτη» ήταν ο τίτλος τους. Δεν επρόκειτο για υπερβολή, ήταν μια τολμηρή απεικόνιση της κατάστασης.

Οι εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες γαντζώθηκαν απελπισμένα από την ελπίδα πως οι δυτικές κυβερνήσεις, που είχαν κάνει τόσα πολλά για να κλιμακώσουν την κρίση, θα έσπευδαν τώρα να τους σώσουν. Αλλά οι συγκεκριμένες κυβερνήσεις επέδειξαν πρωτοφανή αναλγησία ακόμα και προς τους ίδιους τους υπηκόους τους, προτιμώντας να εγκαταλείψουν τους πρόσφυγες στη μοίρα τους παρά να θέσουν σε κίνδυνο την ευκαιρία να συνάψουν ευνοϊκές συμφωνίες με το νικηφόρο τουρκικό καθεστώς.

Μέσα από τον πόνο και τη δυστυχία αναδείχθηκαν πράξεις υπέρτατου ηρωισμού – άνδρες και γυναίκες εξέθεσαν σε κίνδυνο τις ζωές τους για να σώσουν τους ανίσχυρους που είχαν παγιδευτεί στον εφιάλτη. Ένα από αυτά τα άτομα έθεσε σε εφαρμογή ένα σχέδιο που διεκδικεί τον τίτλο της πιο εξωφρενικής επιχείρησης διάσωσης της σύγχρονης ιστορίας. Όμως, φαινόταν εξαιρετικά απίθανο ότι ο άνθρωπος αυτός θα μπορούσε να σώσει τα τεράστια πλήθη προτού τα καταπιεί η συμφορά.

Κανείς δεν ήταν σε θέση να αποτρέψει την ακόμα μεγαλύτερη κρίση που ακολούθησε την καταστροφή της Σμύρνης. Σχεδόν δύο εκατομμύρια άνθρωποι εγκλωβίστηκαν σε μια καταστροφή πραγματικά επικίνδυν διαστάσεων – μία κρίση η οποία συγκλόνησε Ευρώπη και Αμερική, επιφέροντας την πτώση δύο κυβερνήσεων. Την ώρα που οικογένειες εκδιώκονταν βίαια από τις πατρογονικές τους εστίες –και δύο χιλιάδες χρόνια χριστιανικού πολιτισμού στη Μικρά Ασία γνώριζαν βίαιο τέλος– μια δραστήρια νέα χώρα γεννιόταν. Από τις στάχτες της Σμύρνης ξεπήδησε η σύγχρονη τουρκική δημοκρατία του Κεμάλ Ατατούρκ.

Τα γεγονότα του Σεπτεμβρίου του 1922 δε θ' αργούσαν να γίνουν άλλο ένα κεφάλαιο της ιστορίας. Ωστόσο, η καταστροφή της Σμύρνης εξακολουθεί να στοιχειώνει καθημερινά μια χούφτα ανθρώπους – που όλοι τώρα διάγουν την ένατη δεκαετία της ζωής τους.

«Λοιπόν, σε ποια γλώσσα θα θέλατε να συνομιλήσουμε;» με ρωτάει ο Πέτρος Μπρούσαλης, ενενήντα τριών ετών, όταν τον επισκέπτομαι στο σπίτι του στην Αθήνα. Μιλάει με προφορά τραγανιστή και παλιομοδίτικη σαν μπισκότο Χάντλντ εντ Πάλμερ. «Ελληνικά, γαλλικά ή αγγλικά; Τα αγγλικά μου είναι λιγάκι “σκουριασμένα” για την εποχή μας».

Η προφορά του είναι η προφορά της εδουαρδιανής γκουβερνάντας του, τα αισθήματά του αυτά ενός ανθρώπου που δε συνήλθε ποτέ από την απώλεια της παιδικής του ηλικίας. «Ξεχάστε την Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια και τη Βηρυτό» λέει. «Η Σμύρνη πριν από την καταστροφή ήταν το πιο κοσμοπολίτικο μέρος του κόσμου».

Η πόλη όπου γεννήθηκε ο Πέτρος ήταν ένας τόπος όπου καμήλες φορτωμένες με σύκα περνούσαν δίπλα από το τελευταίο μοντέλο της αυτοκινητοβιομηχανίας Νιούτον Μπέννερτ όπου η παράξενη καινούρια μόδα του κινηματογράφου είχε γίνει δεκτή ήδη από το 1908. Στη Σμύρνη έδρευαν δεκαεπτά εταιρείες που εμπορεύονταν αποκλειστικά είδη πολυτελείας τα οποία εισάγονταν απευθείας από το Παρίσι. Και όταν ο πατέρας του Πέτρου ήθελε να διαβάσει μια καθημερινή εφημερίδα, μπορούσε να διαλέξει ανάμεσα σε έντεκα ελληνικές, επτά τουρκικές, επτά αρμενι-

κές, τέσσερις γαλλικές και πέντε εβραϊκές, για να μην αναφέρουμε όσες εισάγονταν από σχεδόν κάθε ευρωπαϊκή πρωτεύουσα.

Η οικογένεια Μπρούσαλη ήταν ευκατάστατοι έμποροι που είχαν τα γραφεία τους στην καρδιά της Σμύρνης. Αργά το απόγευμα, όταν ο κακόφημος *μπάτ* (*μπάτης*) ή δυτικός άνεμος φυσούσε από τη θάλασσα, οι γονείς του Πέτρου φορούσαν τα καλά τους ρούχα και έβγαιναν για την απογευματινή περαντζάδα κατά μήκος της προκουμαίας του Αιγαίου. Οι επιβλητικές τράπεζες και οι λέσχες της προκουμαίας ήταν απτά σύμβολα της ακμής της Σμύρνης. Το Σπόρτινγκ Κλαμπ, το Γκραντ Οτέλ Κράιμερ Παλάς και το Θέατρο της Σμύρνης ήταν μεγαλόπρεπα κτίρια, που ο λευκός όγκος τους αστραποβόλουσε κάτω από το φως του ήλιου και τα καθιστούσε ορατά από απόσταση χιλιομέτρων.

Ανάμεσα στο μεγαλείο υπήρχε έντονη ανθρώπινη δραστηριότητα. Γυρολόγοι και μικροπωλητές πουλούσαν τηνπραμάτεια τους πάνω στην προκουμαία, που είχε μήκος κοντά ενάμισι χιλιόμετρο. Νερουλάδες κουβαλούσαν τα κουδουνιστά μπρούντζινα δοχεία τους, ενώ χότζες –εροδιδάσκαλοι του Ισλάμ– μουρμούριζαν προσευχές, ελπίζοντας να κερδίσουν κάνα δυο δεκάρες. Και φτωχοί δικολάβιοι, συνήθως Ιταλοί, παρέδιδαν μαθήματα ξένων γλωσσών σε τιμή ευκαιρίας. «Έβλεπες όλες τις φυλές...» θυμάται ο Γάλλος δημοσιογράφος Γκαστόν Ντεσάν. «Ελβετούς ξενοδόχους, Γερμανούς εμπόρους, Αυστριακούς ράφτες, Άγγλους μυλωνάδες, Ολλανδούς εμπόρους σύκων, Ιταλούς χρηματιστές, Ούγγρους γραφειοκράτες, Αρμένιους πράκτορες και Έλληνες τραπεζίτες».

Η προκουμαία ήταν γεμάτη εύθυμα μπαρ, ζυθοπωλεία και σκιερά υπαίθρια καφενεία, που οι μυρωδιές των εδεσμάτων τους γαργαλούσαν τον ουρανίσκο. Η μυρωδιά της ψημένης κανέλας κυριαρχούσε σε ένα αρμένικο ζαχαροπλαστείο καπνός με άρωμα μήλου αναδινόταν από τους ναργιλέδες στα τουρκικά καφενεία. Καφές και ελιές τριμμένη μέντα και αρμανιάκ – κάθε μυρωδιά ήταν ξεχωριστή και όλες μαζί μαρτυρούσαν την παρουσία δεκάδων γαστριμαργικών παραδόσεων. Στα εστιατόρια του λιμανιού της Σμύρνης έβρισκες τα πάντα: γλυκά του Καυκάσου, *boeuf à la mode*, ελληνικές πίτες και πουτίγκες του Γιορκσάιρ.

Δεν ήταν όμως μόνο τα ρουθούνια των μελών της οικογένειας Μπρού-

σαλή που απολάμβαναν τον απογευματινό περίπατο. Οι ορχήστρες στις υπαίθριες σκηνές έπαιζαν ανάλαφρες ιταλικές οπερέτες, ενώ στα πιο «μοντέρνα» κέντρα διασχέδασης το σκανταλιάρικο πιάνο του ραγκτάιμ σκόρπιζε ένα πνεύμα ανεμελιάς. Ο πρόξενος Τζορτζ Χόρτον –συνομήλικος των γονιών του Πέτρου– θυμόταν ότι κάθε καφενείο «είχε τα δικά του πολιτάκια, δηλαδή ορχήστρες με κιθάρα, μαντολίνο και τσίτερ. Οι οργανοπαίχτες πρόσθεταν μεγάλο μπρίο στο ρεπερτόριό τους με την εκτέλεση τοπικών τραγουδιών και αυτοσχεδιασμών... Το κέφι των Σμυρνιών ήταν ασυγκράτητο».¹

Ο Χόρτον είχε ζήσει σε πολλά μέρη του κόσμου, αλλά κανένα δεν κέντρισε τη φαντασία του όπως η Σμύρνη. Διέθετε το κλίμα της Νότιας Καλιφόρνιας, την αρχιτεκτονική της Κυανής Ακτής και ομορφιές που δεν υπήρχαν σε κανένα άλλο μέρος του κόσμου. «Σε καμία πόλη στον κόσμο η Ανατολή και η Δύση δε συνυπάρχουν με τόσο θεαματικό τρόπο όπως στη Σμύρνη, διατηρώντας ταυτόχρονα τις, τόσο διαφορετικές μεταξύ τους, χαρακτηριστικές τους ιδιότητες»² γράφει.

Στην πόλη κυριαρχούσε το ελληνικό στοιχείο. Ο πληθυσμός των Ελλήνων άγγιζε τις τριακόσιες είκοσι χιλιάδες ψυχές και είχαν το μονοπώλιο των ξερών σύκων, της σουλτανίνας και των βερίκοκων – προϊόντα για τα οποία η Σμύρνη ήταν ξακουστή. Επιπλέον ήταν ιδιοκτήτες πολλών από τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις της πόλης, ανάμεσα στις οποίες περιλαμβάνονταν τα δύο μεγαλύτερα πολυκαταστήματα, του Ξενόπουλου και το Ορισντιμπάκ, που εμπορεύονταν αγαθά εισαγόμενα απ' όλον τον κόσμο.

Σε αυτό το εμπορικό κέντρο, πάνω από οκτώ δεκαετίες νωρίτερα, ο νεαρός Πέτρος Μπρούσαλης έμαθε για πρώτη φορά τι θα πει πολυτέλεια.

¹ George Horton, *Η μάστιγα της Ασίας [Blight of Asia]*, μτφρ. Β. Γ. Σολομωνίδου, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2006. Πρώτη ελληνική έκδοση: Εστία Νέας Σμύρνης, Ένωσις Σμυρναίων-Θρακικών Κέντρον, Αθήνα 1980, σ. 102. (Σ.τ.Μ.)

² Horton, *ό.π.*, σ. 102. (Σ.τ.Μ.)

Θυμάται τον εαυτό του να συνοδεύει τη μητέρα του και τις τρεις ψηλομύτες θείες του σε πολυέξοδες εξορμήσεις για ψώνια, που περιλάμβαναν υποχρεωτικές στάσεις σε αυτά τα δύο καταστήματα. Η οικογένεια Μπρούσαλη ζούσε στο Κορδελιό, στην άλλη πλευρά του κόλπου. Από εκεί, ένα σύντομο ταξίδι με το καραβάκι τούς πήγαινε στο κέντρο της πόλης – μία απίθανη περιπέτεια για ένα πεντάχρονο παιδί. Όμως, στον Πέτρο δεν άρεσε να τον σέρνουν από μαγαζί σε μαγαζί τέσσερις φλύαρες γυναίκες που επέμεναν να φορούν φανταχτερά καπέλα στις καταναλωτικές τους εξορμήσεις. «Δε μου άρεσε καθόλου» θυμάται με ένα αμυδρό χαμόγελο. «Ακόμα και όταν ήμουν μικρό παιδί, το θεωρούσα αναξιοπρεπές. Άσε που οι θείες μού έδιναν τα πακέτα τους να κουβαλήσω». Όμως, ο νεαρός Πέτρος γούρλωνε τα μάτια του μαγεμένος όταν η γυναικεία ακολουθία του έμπαινε στο κατάστημα Ξενόπουλου στην οδό των Φράγκων. «Τα πάντα ήταν εισαγωγής από το εξωτερικό» θυμάται. «Μπισκότα σε μεγάλα κουτιά, σοκολάτες, καραμέλες λεμόνι. Μέχρι σήμερα μπορώ να φέρω στο μυαλό μου τα ονόματά τους».

Οι Έλληνες διέπρεπαν σε κάθε κοινωνικό τομέα και σε κάθε επάγγελμα. Η Σύρνη καμάρωνε για τις πολλές ορθόδοξες εκκλησίες της και τα εξίσου πολλά σχολεία της. Ο νεαρός Αριστοτέλης Ωνάσης ήταν ένας από τους πολλούς Έλληνες Σμυρναίους που φοίτησαν στην περίφημη Σχολή Αρώνη.

Στην ιδιοκτησία των Ελλήνων βρίσκονταν ακόμη πολλά από τα καλύτερα ξενοδοχεία, ζυθοπωλεία και καφενεία της πόλης – κέντρα όπως η Ακρόπολη, το Λουξεμβούργο και ο Βόρειος Πόλος. Ωστόσο, οι Έλληνες ιδιοκτήτες δε βασιζόνταν αποκλειστικά σε ελληνική πελατεία. Ο Γάλλος Λουί ντε Λωνέ θυμόταν πως, περνώντας έξω από ένα καφενείο, είδε «πράσινα τουρμπάνια, κόκκινα φέσια, μαύρα αρμενικά καπέλα κεντημένα με ροζ κλωστή και το λαμπερό γυαλί των ναργιλέδων».

Επίκεντρο της επιχειρηματικής δραστηριότητας των Ελλήνων ήταν η προκουμαία, εκεί όπου οι πλουσιότεροι έμποροι είχαν τις αποθήκες τους. Ένας απ' αυτούς ήταν ο παππούς του Πέτρου, ένας εξαγωγέας σύκων που διέθετε τους καρπούς του σε εμπόρους από μακρινά μέρη.

«Στην προκουμαία άκουγες όλες τις γλώσσες του κόσμου» θυμάται ο

Πέτρος «και έβλεπες πλοία από παντού. Υπήρχαν τόσα πολλά πλοία, που αναγκάζονταν να αράζουν με την πρύμνη στην προκυμαία».

Το λιμάνι ήταν πράγματι ένα από τα αξιοθέατα της Σμύρνης. Υπήρχαν τριάντα τρεις ατμοπλοϊκές εταιρείες που ανεφοδιάζαν με καύσιμα τα φορτηγά που κατέφθαναν καθημερινά από το Λονδίνο, το Λίβερπουλ, τη Μασσαλία, τη Γένοβα, το Μπρίντεζι, την Τεργέστη και την Κωνσταντινούπολη, όπως και από τα μεγαλύτερα λιμάνια του Λεβάντε.

Καθώς τα εμπορεύματα και οι καρποί φορτώνονταν στα φορτηγά πλοία, ο παππούς του Πέτρου επέλεγε τα πιο ώριμα και ζουμερά σύκα για να φιλέψει μ' αυτά το νεαρό εγγονό του. «Τον θυμάμαι επίσης να διαλέγει κάθε χρόνο ένα κιβώτιο που προοριζόταν για δώρο στο βασιλικό ζεύγος της Μεγάλης Βρετανίας».

Οι Έλληνες ζούσαν σε όλη την πόλη η ευρωπαϊκή κοινότητα είχε συναθροιστεί στη δική της συνοικία, πίσω ακριβώς από την προκυμαία. Ο Άλφρεντ Σάιμς, ένας καλοστεκούμενος ενενηνταεπτάχρονος που συνάντησα, θυμήθηκε ότι σχεδόν κάθε νύχτα της εβδομάδας υπήρχαν υπαίθριες δραστηριότητες. «Μόλις έπεφτε το σκοτάδι, οι υπηρέτριες σκούπιζαν τους δρόμους από τη σκόνη και έβγαζαν πολυθρόνες έξω απ' τα σπίτια» λέει. «Βεβαίως, υπήρχαν ελάχιστα αυτοκίνητα εκείνη την εποχή. Μετά το δείπνο έβγαιναν όλοι στους δρόμους και πρόσφεραν γλυκίσματα σε γείτονες και φίλους. Τα Χριστούγεννα τραγουδούσαμε όλοι τα κάλαντα στα γαλλικά, τα ελληνικά, τα αγγλικά και τα ιταλικά».

Η οδός των Φράγκων ήταν η κεντρική οδική αρτηρία που διέτρεχε την ευρωπαϊκή συνοικία. Είχε σχεδιαστεί πολύ πριν από την εμφάνιση του αυτοκινήτου και ήταν υπερβολικά στενή – ακόμα και για να χωρέσει την ανθρώπινη κυκλοφορία. Κι όμως, παρά το στριμωξίδι, τη ζέστη, το θόρυβο και τις συγκρούσεις με γαϊδούρια και καμήλες, παρέμενε ο πιο δημοφιλής εμπορικός δρόμος σε όλη την πόλη. Όταν ο Μαρσέλ Μιρτίλ έφθασε στην πόλη στη διάρκεια της παγκόσμιας περιόδου του το 1909, αυτό που τράβηξε την προσοχή του ήταν τα κομμωτήρια. «Ήταν ευρύχωρα σαν αίθουσες χορού».

Εκτός των άλλων, εδώ βρίσκονταν και οι μεγάλες τράπεζες της πόλης – η τουρκική Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα, η γαλλική Κρεντί Λυονναί, η βρετανική Μπρίτις Οριένταλ και η αυστριακή Τράπεζα της Βιέννης. Τουλάχιστον επτά χώρες διέθεταν τα δικά τους ταχυδρομικά δίκτυα, που λειτουργούσαν παράλληλα με τα Οθωμανικά Ταχυδρομεία. Επίσης, υπήρχαν αρκετές δεκάδες ναυτιλιακές ασφαλιστικές εταιρείες. Μία από τις πρώτες αναμνήσεις του Άλφρεντ Σάιμς είναι να στέκεται στις μύτες των ποδιών του στο παράθυρο του υπνοδωματίου του και να κοιτάζει την καθημερινή παρέλαση από ευρωπαϊκά καπέλα, φέσια και τσόχινες ρεπούμπλικες να περνάει από το Μπουλβάρ Αλιόττι, το δρόμο όπου κατοικούσε η οικογένειά του. «Οι επιχειρηματίες τζέντλεμαν ήταν πάντα κομποφοί» θυμάται. «Φορούσαν τα πιο καλοραμμένα κοστούμια και καπέλα».

Το πιο φανταχτερό κτίριο της ευρωπαϊκής συνοικίας ήταν το Γκραντ Οτέλ Κράιμερ Παλάς, με το αχανές λόμπι και τις μεγάλες τραπεζαρίες του. «Στο πρώτο σαλόνι» γράφει ένας Γάλλος πελάτης του ξενοδοχείου «υπήρχε μια ομάδα Άγγλων επισκεπτών, κατακόκκινων από τον ήλιο (ανήκαν σε ένα γκρουπ του ταξιδιωτικού γραφείου Τόμας Κουκ, άρτι αφιχθέν από την Ιερουσαλήμ)... Υπήρχαν νεαροί Τούρκοι που μόλις είχαν έρθει από μια παράσταση οπερέτας και φορούσαν φέσια ένα κρεβάτι σε μια γωνία στους τοίχους κρέμονταν εξωτικά χαλιά από το Τουρκεστάν και την Περσία πάνω σε ένα μικρό τραπέζι σκαλισμένο με φίλντισι υπήρχαν βρόμικα πιάτα, και μπορούσε κανείς να ακούσει συνεχώς κάποιον απ' τους σερβιτόρους να λέει: “Oui, Monsieur le Prince...”».

Ο ταξιδιωτικός οδηγός του Μπέντεκερ συνιστούσε ιδιαιτέρως την παγωμένη ξανθιά μπίρα που εισαγόταν απευθείας από το Μόναχο. Το Γκραντ Οτέλ πρόσφερε επίσης γερμανικές εφημερίδες και είχε το πιο καλό εστιατόριο της πόλης, που σέρβιρε σπεσιαλιτέ όπως το *sauerbraden* και το *blanquette d'agneau* σε μια θορυβώδη διεθνή πελατεία. «Άγγλοι, Έλληνες και Γερμανοί πηγαينوέρχονταν μερικοί [πελάτες] φορούσαν ινδικά τουρμπάνια, άλλοι ρούχα στην τελευταία λέξη της μόδας από το Λονδίνο. Ένα γκρουπ τουριστών του ταξιδιωτικού γραφείου Τόμας Κουκ καθόταν με τον ξεναγό του στην κεφαλή του τραπέζιού, ο οποίος έβγαζε ένα σύντομο λογύδριο ανάμεσα σε κάθε πιάτο που κατέφθανε. Ήταν πολύ χαριτωμένοι εκεί-

νοι οι Άγγλοι και οι Αγγλίδες, ροδαλοί σαν βραστοί αστακοί, με τα ψάθινα καπέλα τους, τα ριχτά βέλα και μια κενή έκφραση που είναι τόσο χαρακτηριστική των νεαρών Άγγλων, που συνηθίζουν να λένε όλη την ώρα: “Ω!”»

Ακριβώς δίπλα στην ευρωπαϊκή περιοχή της Σμύρνης υπήρχε η δραστήρια αρμενική συνοικία, που στέγαζε άλλη μία ακμάζουσα κοινότητα της πόλης. Οι Αρμένιοι αριθμούσαν περί τις δέκα χιλιάδες ψυχές και είχαν τη φήμη ανθρώπων φίλεργων και ευσυνείδητων. Ένας απ’ αυτούς που ζούσαν εκεί –ένας γιατρός ονόματι Καραμπέτ Χατσεριάν– θα έγραφε αργότερα ένα χρονικό της ζωής του στην πόλη. «Έπειτα από τρία χρόνια σκληρής δουλειάς στη Σμύρνη, είχα κατορθώσει να απολαμβάνω κάποια επαγγελματική επιτυχία» γράφει στην πρώτη σελίδα του ημερολογίου του. «Τα πήγαινα καλά, καθώς είχα γίνει ο γιατρός πολλών πλούσιων οικογενειών». Παρόμοια αισθήματα εμφανίζονται ξανά και ξανά σε σημειώσεις των Αρμενίων της Σμύρνης. Πράγματι, τα «πήγαιναν καλά» και είχαν μάθει να απολαμβάνουν τις αστικές τους ανέσεις.

Διαβάστε τη συνέχεια στο βιβλίο.